

Д-р Лилия Сазонова

Културни аспекти на устойчивото развитие. Щрихи от Женски пазар

- Интегрирането на принципите на културно многообразие във всички обществени политики, механизми и практики означава да се отчитат културните различия и да се познават нуждите и възможностите на гражданите на дадена държава или град да „поемат“ определена визия за развитие, както и активното включване на местното население при вземането на решения.
- В съвременните хетерогенни общества съществуват различни групи с разнородни интереси и затова не е достатъчно градоустройственото планиране да решава само физическите проблеми в градското пространство, но следва да вземат предвид и социо-културните елементи, които са част от т. нар. „мека инфраструктура“ – традиции, стилове на живот, ценности и нужди на общностите, които ще бъдат пряко засегнати от плана.
- Пазарите по дефиниция предполагат многообразие, а „живущите“ на Женски пазар сякаш искат да сменят статута на пазарното пространство – да укротят динамиката му и да откажат срещата с Другия. На практическо ниво те се обявяват срещу многобройните сергии, шум и представители на малцинства с различен от техния стил на живот, защото се стремят да повишат стандарта си на живот и цената на имотите си. Но на по-фундаментално, онтологическо равнище чрез настояването за реконструкция на пазара, собствениците сякаш целят да променят принадлежността на територията, да я усвоят отново.
- Свиването или изчезването на публичните пространства, каквото е Женски пазар, и свързаната с това липса на диалог и „места“ за преговор не е само географски или градоустройствен проблем. Той има тревожни социални и антропологически последици, тъй като води до алиенация и е индикация за дефицит на предлаганите ресурси и механизми за активно участие на различните в живота на обществото.
- В настоящия модел на межкултурно съжителство на Женски пазар има слабости и недостатъци, върху които може и следва да се работи. Но драстичната промяна на функцията или размерите му след реконструкцията, би могла да доведе до опустошителни резултати, тъй като той е пространството в столицата с най-голяма интензивност на комуникацията между различни етноси. То е и мястото, в което се е самоосъществила и най-успешната интеграция и финансова независимост на представители на ромското и турското малцинство. Това изглежда добра основа за бъдещо (устойчиво) развитие, която става още по-актуална с тенденцията за увеличаващ се брой на имигранти в страната.

Януари 2014

СЪДЪРЖАНИЕ

1. Увод.....	2
2. Концептуално разгръщане на идеята за културните измерения на устойчиво развитие	4
2.1. Дефиниции на основни понятия	4
2.1.1. Устойчиво развитие	4
2.1.2. Дефиниция на понятието „култура“	4
2.1.3. Културни аспекти на устойчивото развитие.....	6
2.2. Историческо развитие на концепцията за културния аспект на устойчивото развитие.....	10
2.3. Три модела на отнасяне на културата към устойчивото развитие	10
2.3.1. Традиционен модел	10
2.3.2. Четвъртият стълб на устойчивостта	11
2.3.3. Четирите благосъстояния на устойчивостта	12
3. Културни аспекти при градското планиране: реконструкцията на Женски пазар	13
3.1. Промяна от глобално към локално	13
3.2. „Твърда“ и „мека“ инфраструктура	14
3.3. Пазарът като хетерогенно пространство, където се срещаме с „другите“	16
3.3.1. Културно-исторически пазарищата са средище за диалог	16
3.3.1.1. Българската ситуация на пазара.....	16
3.4. Коекзистирането на разнообразни култури като признак за културна устойчивост	20
4. Заключение.....	21
5. Използвана литература.....	23

1. Увод

Темата за устойчивото развитие придобива все по-голяма актуалност през последните десетилетия. Въпреки това въпросът какво представлява устойчивото развитие в областта на културата е слабо изследван – значително повече анализи са посветени на другите му аспекти – икономически, екологичен и дори социален. Направените за целите на това изследване библиографска справка и допитване до експерти, работещи в областта на устойчивото развитие, показваха, че културният му аспект се разпознава слабо или трудно се разграничава от социалния.¹

Нееднаквата „осветеност“ на отделните ракурси към устойчивото развитие има и своите исторически основания. Нека си припомним, че етимологически думата „устойчивост“ (превод на английския термин *sustainability*), от която произлиза и терминът „устойчиво развитие“, се корени в един лесовъдски термин от западногерманската езикова група. Той се е използвал няколко века, за да обозначи характеристика на доброто поддържане на горите – т.е. за целите на това, което днес бихме нарекли „околна среда“.

При разгръщането на понятието и на товарването му със съвременната концепция за устойчиво развитие през 70-те и 80-те години на 20 век тясно екологичната конотация се разширява и то запо-

чва да се разбира холистично – като взаимозависимост на няколко подсистеми. Първоначално обаче се говори само за три такива подсистеми или области на устойчиво развитие – икономическа, екологична и социална. Едва в последните години започва да се осъзнава необходимостта от по-прецизно диференциране и се въвежда и културното измерение на устойчивото развитие. Заслужава да се отбележи, че нуждата от изявяване на културния аспект не се припознава само в академичните среди, но и от някои представители на автохтонно население.

За да бъде направен обстоен анализ на тази новаторска тема за четвъртия стълб – култура – на устойчивото развитие, настоящото изследване ще бъде разделено на две части – (1) теоретична и (2) приложна.

В първата част на изследването ще бъдат дефинирани основните термини, съставляващи концептуалната рамка на анализа. Това са понятията „устойчиво развитие“ като се акцентира върху културните му аспекти, понятието „култура“, разбираемо не само в тясното си значение на „изкуство“, но и като „пространство“, в което се създават значения, нагласи, епистемологии, в което се изграждат идентичности и др. С цел постигане на терминологична яснота устойчивото развитие ще бъде съпоставено и разграничено от други сходни термини като пазарна екология, зелено развитие или екоцентричен модел.

В допълнение към теоретичната де-конструкция на понятието ще се обърне внимание как то се представя на институционално ниво. За целта ще бъдат реферирани политики, планове, програми и действия (Декларацията от Рио, Дневен ред 21, Програма 21 за култура и т.н.). Ще бъдат представени конкретни случаи и при възможност ще се търсят актуални примери от ЕС и България.

¹ В резултат на библиографската справка идентифицирахме 636 текста на български език, свързани с устойчивото развитие като цяло. От тях едва по-малко от десет засягат в някаква степен културното му измерение, фокусирайки се предимно върху връзката между културното наследство и устойчивото развитие, но без да обхващат понятието „култура“ в неговата пълнота. Виж например: Марева 2009: 117-122 или Кацаров 2012: 265 -269. Сред статиите на български език, които засягат пряко и в дълбочина културния аспект на устойчивото развитие са тази на Христова 2011: 221-227, Канев 2013.

Макар авторите, работещи извън България, върху културния аспект на устойчивото развитие да са повече, и чуждоезичните анализи по темата, са все още в начална фаза – мнение, което често пъти се отбелязва и от тях самите.

Във втората част на анализа ще се направи опит да се демонстрира по-детайлно как теоретичните постановки за културния стълб на устойчивото развитие, изложени в първата част, се прилагат на практика. Специално внимание ще бъде отделено и на това как се прилагат принципите на устойчивото развитие на локално ниво, при изграждането на градска среда. Ще бъде изследван случаят с реконструкцията на Женски пазар като място, емблематично за решаването на градоустройствените въпроси в столицата. Принос към настоящото изследване е събираният в продължение на няколко месеца емпиричен материал под формата на теренна работа, с чиято помощ ще опитаме да илюстрираме доколко се отчита културният аспект на устойчивото развитие при трансформацията на това градско пространство.

В методологическо отношение сред използваните подходи ще бъдат аналитичен, мултикултурален, историко-философски, сравнителен анализ, задълбочено интервю, включено наблюдение и други. Кръгът от автори и произведения, в диалог, с които ще се търси осмислянето на културния аспект на устойчивото развитие, също ще включва позиции от различни области – антропология, философия, право, история, политология, екология. В същото време поради дълбоката убеденост на автора, че важноста на изследвания проблем изисква не само абстрактни спекулации, но и осмисляне на реално случващите се процеси, ще бъде използван и емпиричен материал. Той е предоставен както от работата на други автори в областта, така и в резултат на собствени проучвания на терен – (1) по време на Пътуващ университет за практики на устойчиво развитие в района на Северозападна България юни 2013 г. и (2) по

време на теренна работа на Женски пазар в периода май - септември 2013 г.

Предвид фокуса на изследването, който избрахме да поставим върху Женски пазар, считаме за правилно да споделим накратко за работния процес по време на теренното проучване там. За целите на изследването използвахме качествени методи:

27 полуструктурирани интервюта, по-голямата част заснети като видеоматериал, няколко архивирани като аудиоматериал (поради нежеланието на респондента да бъде сниман), неформални разговори с хора, които имат отношение към пазара, както и на лично наблюдение на терен. Интервютата могат най-общо да бъдат разделени в 4 групи според връзката на респондентите с пазара. Първата група обхваща клиенти на пазара, втората – търговци на сергия (или павилион), третата включва експерти ангажирани с позиция по реконструкцията на пазара и четвъртата - с граждани, които имат отношение към Женски пазар (хигиенисти; хора, които прекарват свободното си време в прилежащите към пазара градинки; минавачи; деца на пазара).

Интервютата с продавачите и експертите, са реализирани в по-голямата си част с предварително уговорена среща (в някои случаи поредица от срещи) и траят от 1 до 3 часа. Времетраенето на интервютата от първата и четвъртата група е до час.

Преди да пристъпим към анализа е редно да направим важна уговорка. Макар устойчивото развитие като цяло да е термин, който навлиза все по-активно и в академичния дискурс, и в областта на политическата и нормативна реторика, темата за културния му аспект е все още нова в чуждоезичната литература, а още по-валидно е това твърдение за анализите ѝ у нас. Интерпретацията на културния аспект на устойчивото развитие е дебют и за автора на изследването и затова нагласата ни е с на-

стоящия текст да предложим поле за дебат по темата. В този контекст анализът не претендира за изчерпателност на информацията и представените гледни точки, а цели да представи за българската аудитория основни теоретични рефлексии върху връзката между културата и устойчивото развитие, както и да предложи опит за оглеждането на тези размисли в избрани фрагменти от българската реалност.

Част 1

2. Концептуално разгръщане на идеята за културните измерения на устойчиво развитие

2.1. Дефиниции на основни понятия

Преди да пристъпим към същинската част на изследването следва да дефинираме какво ще разбираме, когато използваме основни понятия като „устойчиво развитие“, „култура“ и „културен аспект на устойчивото развитие“.

2.1.1. Устойчиво развитие

Първото от тях ще щрихираме съвсем накратко, изхождайки от убеждението, че то е добило широка популярност през последните десетилетия. Най-често цитираната дефиниция на термина „устойчиво развитие“ е тази, дадена му през 1987 г. в подготовения от Световната комисия по околна среда и развитие към ООН доклад „Нашето общо бъдеще“, който е известен и като доклада „Брундланд“. Според него „Устойчивото развитие е такова развитие, което отговаря на потребностите на сегашното поколение, без да ограничава възможността на идните поколения да посрещнат и реализират своите потребности.“ (World Commission on Environment and Development, 1987: 43)

Според друга дефиниция, за да бъде устойчиво, дадено развитие трябва освен да цели подобряването на качеството на живот, да бъде и съобразено с възможностите на екосистемите (и Земята като цяло) да удържат този процес. Дарлоу допълва определението като подчертава, че устойчивото развитие не бива да бъде разбирано ограничено – само като засягащо околната среда, а като отнасящо се до качеството на живота във всичките му аспекти – както в настоящето, така и в бъдещето. (Darlow 1996: 292)

На базата на тези дефиниции може да се обобщи, че устойчивото развитие предполага да се мисли не само в краткосрочен, но и в средносрочен и дългосрочен план както на равнището на международните и национални политики, така и на нивото на индивидуалното поведение (в качеството си на граждани, консуматори и т.н.). Характерно за това развитие е възприемането на света като взаимосвързана система – както темпорално (връзката настояще – бъдеще), така и в пространствено отношение (устойчивото развитие предполага формиране на глобално съзнание – отчитане и грижа за нуждите на най-нуждаещите се граждани в развиващите се страни).

2.1.2. Дефиниция на понятието „култура“

Второто понятие, което ще разгледаме – „култура“, се отличава с особено широко семантично поле от значения. Това от една страна затруднява определянето му, но от друга – прави важно дефинирането му, за да не се провокира неяснота и смесване на различни смисли. Според Пакален именно недоброто разграничаване на отделните интерпретации на културата прави понятието неясно и трудно за разбиране и би могло да е причина за маргинализирането на ролята на културата по

отношение на концепцията за устойчиво развитие (Packalen 2010: 119).

За целите на изследването ще разграничим две употреби на термина – по-тясна и по-широка.

В контекста на концепцията за устойчиво развитие тясната дефиниция на понятието „култура“ може да реферира културно наследство или разнообразни артистични дейности. Позовавайки се на Гиденс (Giddens 1993: 31), според когото в ежедневните разговори често приемаме културата за еквивалентна на повъзвишените неща от сферата на духа, Дарлоу (Darlow 1996: 293) заявява, че по-тясното определение на термина засяга т.нар. „високо изкуство“ – опера, класическа музика, изобразително изкуство и т.н. Пакален от своя страна дефинира културата в тесен смисъл като обхващаща всички традиционни елементи, които са предмет на дадена културна политика – театър, кино, музика, архитектура, литература, музеи и т.н. С други думи, когато използваме по-тясното значение на термина, ще визирираме материално или нематериално културно наследство; продукт или дейност, свързани с изкуството и/или културните индустрии.

Според широката дефиниция на понятието културата често бива разбира на като вплетена във всички аспекти на живота на хората и общностите, както и свързана с техните ценности. В това си по-широко значение културата бива разглеждана от антропологическа перспектива – през призмата на ценностите, нормите, традициите, практиките, нагласите и т.н. на хората и общностите. През 1995 г. ЮНЕСКО публикува дефиниция на културата като „целия комплекс от отличителни духовни, материални, интелектуални и емоционални черти, които характеризират дадено общество или социална груп

па. Тя включва не само изкуствата и литературата, но също различните модуси на живот, фундаменталните човешки права, ценностните системи, традициите и вярванията“ (UNESCO 1995: 22).

Уилямс добавя, че културата изразява определени смисли и ценности, но не само в изкуството и науката, а и по отношение на институционалното и ежедневно поведение (Williams 1976: 293, цит. в Darlow 1996: 293). Монтомъри определя културата като „начин на живот“, което включва начина, по който се храним, живеем, общуваме, прекарваме отпуските си и т.н. (Montgomery 1990: 17-24).

Един от първите поддръжници на културния аспект на устойчивото развитие – Джон Хоукс предлага задълбочен поглед върху понятието. Според него културата включва: (1) нашите ценности и стремежи; (2) начините, по които се развиваме, получаваме и предаваме тези ценности и (3) стиловете на живот, които тези процеси произвеждат (Hawkes 2003). Позволяваме си да включим и един по-обширен цитат от дефиницията на културата, дадена от Хоукс, тъй като тя дава различен поглед към понятието. Стилът, в който е предадена – различен от формалните и строго научни определения, успява по интуитивен начин да изрази сърцевината на културата и е в съзвучие с новата холистична нагласа, която концепцията за устойчиво развитие предполага:

Нашата култура въплъщава смисъла, който придаваме на живота си; тя се крепи върху ценностите, които споделяме и начините, по които ние приемаме различията си; тя е свързана с това, което наистина има значение за хората и общностите: взаимоотношения, памет, опитности, идентичности, произход, надежди и мечти в цялото им многообразие. А най-вече, нашата култура изразява визията ни

за бъдещето: какво искаме да предадем на бъдещите поколения.

Нашата култура свързва нашето настояще с нашето минало, както и с бъдещето, което си представяме. Чрез културата осъществяваме връзките, мрежите от значения и ценности, както и тези от приятелства и интереси, които ни събират заедно във времето, пространството и обществото.

Нашата култура описва начините, по които ние си разказваме историите един на друг, как разбираме самите себе си, как помним кои сме, как си представяме кои искаме да станем, как почиваме, как празнуваме, как спорим, как отглеждаме децата си, пространството, което създаваме за себе си.

Нашата култура е израз на копнежа ни да бъдем щастливи, да принадлежим, да оцелеем и най-вече – копнежа ни да бъдем творчески личности.²

Хоукс продължава, че основна задача на културата е социалното създаване на значения, което представлява най-важното човешко дело и следва да се разбира и подпомага в процеса на организиране обществото във всички области – икономическа, социална, екологична. Тази му теза – за културата като всеобхващаща рамка за политиките на устойчиво развитие, като четвърти стълб на устойчивостта, свързан с разнообразието, творчеството и благополучието, ще бъде разгърната по-подробно във втората част на тази глава.

2.1.3. Културни аспекти на устойчивото развитие

Както обобщава Пакален, до неотдавна въпросите, свързани с околната среда са били разглеждани предимно от технически или биологичен аспект – т.е. в контекста на проблеми като: енергийната криза, квоти

за емисии на парникови газове, изкопаеми горива, застрашени видове, изсичането на дъждовните гори, топенето на ледниците и т.н. Респективно и хората, които са били въввлечени в тези дебати са били предимно политици, еколози или други експерти, но не и обикновени граждани. Според него, ако искаме да включим в тези обсъждания и по-големи групи от хора, които не са специалисти в тази област, и да направим и за тях по-разбираема темата за устойчивото развитие, следва да обърнем внимание на културното му измерение в по-голяма степен, отколкото това се е правило в миналото (Packalen 2010: 119).

Какво представлява това измерение? Изхождайки от двете дефиниции на понятието „култура“, бихме могли да разграничим и две посоки, в които да се търси културният аспект на устойчивото развитие. Ако вземем предвид тясното определение, то могат да се разгледат разнообразни варианти на взаимовръзка между изкуството и устойчивото развитие. Международната организация на съветите по изкуства и културните агенции изброява няколко примерни пресечени точки: (1) Артистични инициативи, които демонстрират нови подходи към социални и екологични проблеми, (2) Насърчаване на добри практики за енергийно управление, реализирани от арт-организации, работещи в сферата на строителството и др. (Hartley 2009)

Примерите за ангажирани действия от страна на артисти или артистични организации по отношение на екологични проблеми са многобройни. Неотдавна например в Градската градина в София беше изложена арт инсталация с топящи се ледени кубове и големи табла, информиращи в цифри за потреблението на вода по страни и континенти. Инсталацията въздействаше силно с образното си послание за по-пестеливо използване на вода.

² Превод – мой (Л.С.)

Въпреки това следва да се отбележи, че взаимодействието между културата и устойчивото развитие не би могло да се изчерпи с инициативи, в които артисти алармират за климатичните промени или със създаването на културни обекти, които са съобразени с изискванията за енергийна ефективност и опазване на природните ресурси. Макар да отчитаме важноста на връзката между изкуството и опазването на околната среда, както и взаимната обвързаност на културата и икономиката - например посредством приходите, които културните индустрии носят на икономиката, културният аспект засяга по още по-фундаментален начин развитието. Както се заявява в доклад IV на ЮНЕСКО, „ролята на културата за устойчивото развитие се състои най-вече във включването на културната перспектива във всички обществени политики. Тя е, която ни дава гаранция, че всеки процес на устойчиво развитие има душа.“ (Report 4: Culture and sustainable development 2009: 6)

В този ред на мисли, по-широката дефиниция на културата задава втори, по-дълбок пласт, на чието ниво да се търси културният аспект на устойчивото развитие. Нека си припомним, че в културната сфера се формира самата гледна точка на човека - към себе си, към природата, към останалите хора. В този смисъл културата влияе върху нагласите, ценностите и практиките, които лежат в основата на всяко човешко действие. Пакален твърди, че не само ценностите и жизнените ни модели са културно детерминирани, но и всичко останало, което правим, включително действията ни, насочени към икономическа изгода, постиженията ни в областта на науката, технологиите, образованието и т.н. (Paskalen 2010: 119). В сферата на културата се формира и удържа културната идентичност; тя е и полето, в което се срещаме и преговаряме или отказваме да влезем в общуване с Другите.

Устойчивото развитие от своя страна е нова парадигма, която е свързана с промяна на приоритетите, които си поставя човечеството, с непрестанно осъзнаване на начина ни на мислене и живеене спрямо един бъдещ хоризонт. Следователно, продължава Пакален, културата ни е необходима в качеството си на междинно пространство, в което се реализират комуникацията и действията, необходими за да се постигне устойчиво развитие в екологическата, икономическата и социалната област. По този начин културният аспект не само осигурява базата за устойчивото развитие посредством преосмисляне и рефлексия върху ценностите и социалните ни норми, но и създава предпоставки за нова култура (Пак там: 118-119). Пакален обосновава важноста на културата за устойчиво развитие и с това, че устойчивото развитие е идея от сферата на нормативното и следователно лесно би могла да се превърне в суха идеология, в закостеняла система. Както вече беше отбелязано, културната сфера представлява пространство на диалог, творчески подход и многообразие и с това дава възможност за гъвкави, нови гледни точки към развитието, а следователно и би могла да предотврати превръщането на устойчивото развитие в застинала и лишена от живот доктрина (Пак там: 121).

Културният аспект на устойчивото развитие е свързан с прилагането на принципите на творчеството, междукултурния диалог и културното разнообразие в международните, национални и местни политики за развитие. По тази причина ЮНЕСКО разработва двоен подход към културата в стратегията си за подкрепа на устойчивото развитие. От една страна организацията развива политика, насочена към самия културен сектор, като отговаря на нуждите от адекватно законодателство, обучение по културно администриране,

медиация и управление на културните ресурси. Под културен сектор се има предвид наследство, творчество, културни индустрии, занаяти и културен туризъм. Следва да се поясни, че културното наследство освен материално, може да бъде и нематериално – т.е. това са практиките, знанията, традициите и опитностите, които се предават от поколение на поколение и спомагат за съхраняването на чувството за обща принадлежност и идентичност в дадена общност. Пример за нематериално наследство от България, което вече е вписано в листата на световните шедьоври на ЮНЕСКО, са Бистришките баби и Нестинарството. Новите номинации от страната ни за 2014 г. в сферата на традиционните занаяти са Чипровските килими, а от традиционните празници и обреди - Народният празник Сурва в Пернишко³.

От друга страна, ЮНЕСКО си поставя за цел да подсигури, че културата се взема под внимание при всички политики за развитие, особено онези, които са свързани с образование, наука, комуникации, околна среда и социална кохезия. (Culture and sustainable development 2009: 7)

Важно е да се подчертае, че културното измерение на устойчивото развитие е свързано и с постигане на гъвкавост и съобразяване на политиките за развитие с локалния контекст (нрави, модели на общуване и живот, ценности и обичаи на местното население) на населеното място, където те се прилагат. Във всеки светоглед или концепция вече стои определена културна предпоставка – тази, която светогледът отразява, както и личната си оптика върху идеята, която предлага. Концепцията за устойчиво развитие също има вече вложена в себе си перспектива, определе-

но разбиране за това какво е „развитие“. Това най-общо е една перспектива на „западната“ култура, която е приела, че дадени (съ)отношения са желани, а други - не.

Но когато тази гледна точка се налага върху една местна общност, това също би могло да противоречи на принципите на устойчиво развитие, защото тя (общността) става зависима от външни средства, от нови ценности, а не витална и самоподдържаща баланса и развитието си във времето. Т.е. културният аспект на устойчиво развитие в случая би помогнал като дава във всеки един момент осъзнаване на въвличените актьори, че те не са лидери, които водят според предварително определени абстрактни принципи, а по-скоро модератори (в най-добрия случай), които следва да се допитват до и водят от реалностите, нуждите и стратегиите за справяне на местно ниво.

Балансът между направляването по принципите на устойчивото развитие и съобразяването-вслушване в спецификата на локалното, е израз на чувствителността към културния аспект. В противен случай съществува риск стратегията за устойчиво развитие да бъде разпозната от местното население като изкуствено привнесена неустойчива претенция за прилагане „вълшебна“ формула за развитие. Така зад формулировки като „интегриране на принципите на културно многообразие“ във всички обществени политики, механизми и практики, всъщност стои отчитането на културните различия, познаването на нуждите и възможностите на гражданите на дадена държава или град да „поемат“ определена визия за развитие, както и активното включване на местното население при вземането на решения.

Съществуват редица примери за политики на развитие (без необходимост то да е устойчиво), които не се съобразяват нито с

³ За повече информация виж Bulgaria – Intangible Cultural Heritage, Official website of UNESCO, <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?lg=en&pg=00311&cp=BG>, ноември 2013.

локалния контекст, нито с по-цялостна културна стратегия за населеното място. Актуален пример за такова несъответствие е строежът на огромен за мащабите на град Чипровци стадион за над 5 милиона лева по програма за развитие на селските райони.⁴ Сама по себе си строителната инициатива е добра, но съотнесена към контекста на града, тя демонстрира неустойчив подход, тъй като стадион с такива размери е твърде голям, за да обслужва нуждите само на местното население. Градът обаче не разполага с достатъчна леглова база, която да е пригодена за посрещането на гости на града, посещаващи евентуални мероприятия на стадиона. Самият проект също не предвижда осигуряването на допълнителни хотели или къщи за гости, които да поемат външен поток от посетители.

Голямата инвестиция не е свързана и с друга специфика на Чипровци – районът е известен с няколко вековната си традиция в областта на килимарството, която обаче поради липса на инвестиции в нея е поставена в ситуация на риск от изчезване. Местното училище по килимарство, също с дълги традиции, изпитва недостиг на средства и все по-трудно подготвя млади кадри, които да усвояват занаята. Може да се обобщи, че проектът за стадион от една страна не отчита културната специфика на региона – традицията на килимарството, и с това показва липса на цялостна културна визия на местната власт за запазване на локалната идентичност и практики. От друга страна, строителната инициатива не е пример и за устойчиво развитие по принцип, тъй като не надгражда вече съществуващи ресурси на града, а създава нови градоустройствени проблеми, които следва да бъдат решавани.

Дефиницията на понятието „култура“ задава и възприемането на определен тип политика за културата. Йенкен (Yencken, Foreword in Hawkes 2001), Бианчини (Bianchini 1993) и Хайек (Hájek 2011) разграничават най-общо два вида културна политика. От една страна, държави като Швеция (Йенкен) или градове като Болоня или Рим (Хайек) следват пошироката дефиниция на култура, докато Англо-Келтските държави изхождат от по-тясното ѝ определение и съответно провеждат по-скоро политика на изкуствата, отколкото политика на културата (Yencken: 4). За да подчертае разликите в двата подхода за политика Йенкен припомня Хоуксовото разбиране, че една политика, занимаваща се с изкуства има важно място в рамките на културната политика, но последната има по-голям обхват и включва защита и насърчаване на гражданите да използват правото си на свободно изразяване, както и достъпа им до информация и ресурси (пак там). Политиката, насочена към подпомагане на изкуството (Хоукс 2001: 33) насърчава развитието на високо, професионално изкуство. Но тя пропуска важността на ангажирането на всички граждани в правенето на култура и активното им участие при вземането на решения, които дейности подобряват качеството на живот и създават чувство на удовлетвореност, свързаност и благополучие в обществото.

Пример за европейска политика за устойчиво развитие в областта на културата е инициативата „Европейска столица на културата“. Европейското културно събитие стартира през 1985 г., а оттогава над 40 града са носили титлата на културна столица. Според член 4 на Решение 1622/2006/ЕК един от основните критерии, по които се оценява кандидат за културна столица, е културната му про-

⁴ Вдигат стадион за 5 милиона лева в Чипровци, в 24 часа, 21.06. 2013 г, <http://www.24chasa.bg/Article.asp?ArticleId=2079872>

грама да бъде устойчива – да представява интегрална част от дългосрочното културно и социално развитие на града.⁵ Целта, която стои зад този критерий е насърчаването на градовете да се стремят да развиват програми с дългосрочни резултати. Така макар даден град да може да бъде културна столица на Европа в рамките на половин година, подготовката на проектите започва години преди датата на встъпване в титлата, а артистите следва да бъдат интегрирани в развитието на населеното място и след като номинацията е приключила.

2.2. Историческо развитие на концепцията за културния аспект на устойчивото развитие

В редица важни документи, свързани с устойчивото развитие културата не се споменава или се споменава само спорадично. Пакален дава пример с основополагащ документ за устойчиво развитие каквато е Декларацията от Рио от 1992 г., където думата „култура“ се среща само на едно място, при това във връзка с коренното население (в параграф 22) (Paskalen 2010: 119). Сходна е ситуацията и когато дискурсът за устойчиво развитие се води на местно ниво. Например в Местен дневен ред 21 или в Хартата на европейските малки и големи градове за устойчивост културата се споменава рядко. И макар през 1998 г. понятието да излиза на първия план по време на Световната конференция за културни политики за развитие, където се настоява, че устойчиво развитие и процъфтяващата култура са взаимнообвързани, политическото ѝ приемане е продължителен процес. Едва в началото на 21 век в Програма 21 за култура и в

Конвенцията за опазване и насърчаване на многообразието от форми на културно изразяване ролята на културата започва да се възприема равностойно на другите сфери (икономика, екология)⁶.

Отделните изследователи възприемат различен подход към ролята на културата – едни я третират като съставен елемент от социалната устойчивост, други я възприемат като четвърти стълб на устойчивостта, а трети смятат, че културата пронизва другите три стълба и им оказва силно влияние. Тук представяме три такива теоретични модела за нейната роля.

2.3. Три модела на отнасяне на културата към устойчивото развитие

2.3.1. Традиционен модел

Традиционно и до неотдавна устойчивото развитие се възприема като стратегия за задоволяване на нуждите на жителите на Земята в настоящия момент, но и в подалечно бъдеще, която следва да се прилага в три области на обществото. Тези три измерения на развитието са екологическата, социалната и икономическа сфера. Концепцията за устойчиво развитие изхожда от разбирането за обществото и света като цяло, като един организъм. Затова и трите сфери на развитие са само условно разделени, тъй като се приема, че те са взаимосвързани и непрестанно си взаимодействат. И макар различните области да са в непрекъснато напрежение помежду си – устойчивото развитие се случва като променлив компромис между тях (Hawkes 2001), те са равностойни по важност.

Равнопоставеността на икономика, екология и социална област различават тази концепция от други подобни, например от

⁵ Decision 1622/2006/EC, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2006:304:0001:0006:EN:PDF>

⁶ Виж и Hájek, Oldřich, Jiří Novosák and Pavel Bednář (2011) Local Agenda 21 and Culture: Lessons from the Czech Republic, Culture and Local Governance / Culture et gouvernance locale, vol. 3, no. 1-2, 2011, с. 86.

Зеленото развитие, при което екологическата сфера доминира над останалите две. Например, според теорията за устойчиво развитие действията с цел опазване на околната среда са оправдани и устойчиви само ако тяхната цена не е твърде висока за местното население; при зеленото развитие екологичният аспект има предимство и следва да бъде защитаван дори ако той не е достатъчно оправдан и от икономическа или социална гледна точка. Друг пример за неравновесно разпределение на приоритетите между обществените сфери е теорията за пазарната екология (market environmentalism), при която акцентът пада само върху две от тях – икономическото развитие и грижа за околната среда или екоцентричният модел, при който на преден план излизат социалните и екологичните аспекти за сметка на икономическите, които биват пренебрегвани.

При класическия модел на устойчиво развитие културата не се възприема като отделна област, която да се вземе предвид при определянето на политиките за развитие. Привържениците на този модел най-често използват по-тясната дефиниция на културата като изкуство или наследство и или я игнорират, или смятат, че тя е само част от социалната сфера.

2.3.2. Четвъртият стълб на устойчивостта

Културният анализатор Джон Хоукс приема за отправна точка вече споменатата формула за устойчивостта като грижа бъдните поколения да наследят свят поне толкова изобилен, колкото е нашият. Той обаче отбелязва, че въпросът как да бъде постигнат този устойчив свят е обект на непрестанни дебати и това са дебати за ценности (Hawkes 2001: 20). И тъй като ценностите се формират, изразяват, договарят и съхраняват именно в сферата на културата, Хоукс заключава, че културата

е ключов фактор за постигане на устойчиво общество.

Той обосновава културния аспект на устойчивото развитие в концепцията си за Четирите стълба на устойчивостта. През 2001 г. Хоукс публикува тезата си в книгата „Четвъртият стълб на устойчивостта: Основната роля на културата при общественото планиране“, в която разглежда четири равнопоставени елемента на обществото – отговорност за околната среда, икономическо здраве, социална справедливост и културна виталност (Hawkes 2001). Той поставя ударение върху принципа на демокрацията като необходимост за доброто функциониране на едно общество, затова според него темите във всеки от стълбовете следва да се определят посредством консултация. И въпреки че темите са обособени в четири обществени сфери, както във всеки жив организъм, и тук има връзки и преплитания между тях – нещо повече според него именно взаимната свързаност между стълбовете прави едно общество устойчиво.

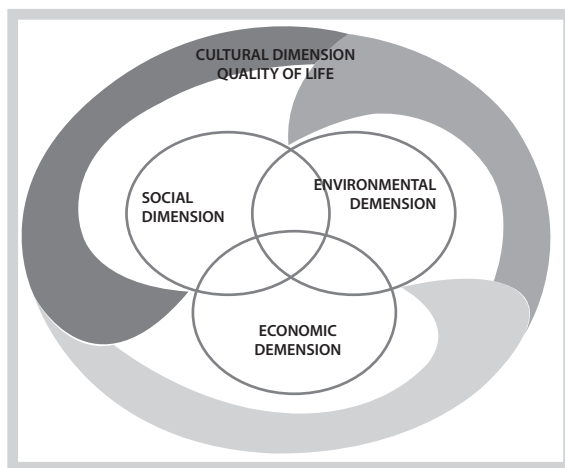
Неговият четири-стълбен модел не само включва културата като равнопоставена област, но и приема, че качеството на живот на дадена общност е тясно свързано с културната ангажираност, изразяване и диалог в това общество. Според него важноста на културното разнообразие за социалната устойчивост е също толкова голяма, колкото е биоразнообразието за екологичната устойчивост. За Хоукс „различните ценности не трябва да бъдат уважавани само защото сме толерантни хора, но защото се нуждаем от запас от разнообразни перспективи, за да оцелеем, да се адаптираме към променящите се условия, да прегърнем бъдещето“ (Hawkes 2001: 23).

По-горе споменахме различните подходи към културната политика, които следват от разликите в разбирането на дадено правителство какво стои зад термина „култура“.

Хоукс отива крачка напред и оспорва самата необходимост от политики за културата. Тъй като културата прониква всяко човешко действие и всички аспекти на обществения живот, тя би следвало да бъде включена под формата на културни „лещи“ или „филтър“, през който да се оценява всяка политика от останалите три области на общественото планиране – икономика, екология и социални въпроси, а не да бъде свеждана само до едностранчива политика в сферата на изкуството. Хоукс открива важно разминаване между теорията и практиката при формулирането на политики за културата от страна на правителствата – повечето от тях изхождат от широката дефиниция на културата (като система от ценности), когато аргументират плановете си за действие и желаните цели за обществото, но когато дойде момент за прилагане на тези политики, управляващите свеждат действията си само до тясното понятие за култура (като синоним на изкуство) (Пак там: 17).

На практическо ниво концепцията за културата като четвърти стълб на устойчивото развитие се разпознава и се наблюдават опити за нейното прилагане в Канада, Австралия, Нова Зеландия и някои държави в Европа.

Илюстрация 1

Източник: Catherine Runnals, 2006, MA thesis for Royal roads University; adapted from Jon Hawkes 2001

2.3.3. Четирите благосъстояния на устойчивостта

Моделът на Четирите благосъстояния на устойчивостта е разработен от Министерството на културата и наследството на Нова Зеландия в отговор на Акт 2002 на местното правителство, според който местната власт е отговорна за насърчаването на социалното, икономическо, екологично и културно благосъстояние на обществата – в настоящето и в бъдеще.

Подобно на модела на Четирите стълба и при модела на Четирите благосъстояния обществените сфери, които играят роля за постигане на устойчиво развитие, отново са четири (включват културата) и се разглеждат като взаимосвързани. Разликата е, че при новозеландския модел културата не се разбира като база за останалите три сфери. Цялостното благосъстояние на обществото (което на илюстрацията е разположено в центъра) се увеличава, когато са налице следните условия:

- на всичките четири сфери се приписва еднаква важност
- сферите са взаимосвързани
- сферите са подвижни около центъра за постигане на по-голяма ефикасност

Според дефиницията на Министерството на Нова Зеландия културното благополучие представлява жизнеността, на която общностите и индивидите се радват чрез участие в развлекателни, творчески и културни дейности, както и свободата да съхраняват, интерпретират и изразяват своето изкуство, история, наследство и традиции.

Илюстрация 2

Част II

3. Културни аспекти при градското планиране: реконструкцията на Женски пазар

3.1. Промяна от глобално към локално

Първоначално устойчивостта се разбира в глобален и национален мащаб, но напоследък нейни проекции се търсят и в по-малък мащаб – по отношение на градове и местна власт. На местно ниво изискването да се прилагат принципите на устойчиво развитие са уредени първо в Местен дневен ред 21, а по-късно биват включени и в редица други документи. Културата като конститутивен елемент при взимането на устойчиви градоустройствени решения се разпознава от международния правен и политически дискурс едва през последното десетилетие (например в Декадата за образование по устойчиво развитие 2005 – 2014 г.), като културният аспект на местното устойчиво развитие се дефинира за първи път през 2004 г. в документа „Програма 21 за култура“⁷. Сред мерките за прилагане на

устойчиви решения на локално равнище се споменават широкият диалог между разнородни групи с цел взаимно разбиране на техните интереси, социално включване, дългосрочна визия на местните политики, отчитане и на глобалната визия при управлението на локалните ресурси и др.

За да се предвиди влиянието от прилагане на определена политика върху заинтересованите страни, е вече обичайна процедура в сферата на екологията и икономиката да се прилага оценка на въздействие. В тази връзка, Хоукс смята, че решенията от областта на общественото планиране трябва да бъдат подлагани и на оценка за културно въздействие (Hawkes 2001: 41). Той предлага сред въпросите, които да определят въздействието върху културата на предложените мерки да бъдат: 1) Как общностите са участвали при развиването на предложените за оценка дейности? 2) До каква степен тези дейности отразяват ценностите и начина на живот на групите от хора, които ще бъдат засегнати от тях? 3) Подобрят ли тези дейности възможността за участие и взаимодействие на общностите?

Хоукс продължава с детайлния си анализ как следва да се извършва оценка на културното въздействие и за целта разграничава три аспекта на културата: ценности (съдържание); процеси и среда (практика); проявления (резултати) (пак там: 33). Анализът на въздействието включва изследване какъв ефект би имало върху общността дадено решение или план в гореописаните три области.

По отношение на *съдържанието* следва да се оцени как решението би въздействало върху 1) изразяването на идентичността, стремежите и историята на общностите; 2) дали би стимулирало общностния диалог по въпросите за качеството на живот, устойчивостта и уважението към различието; 3) дали спомага за спазването на човешките права.

⁷ Към февруари 2012 г. няма град в България, който официално да е възприел да прилага документа в градските си политики, но 3 организации в страната са се ангажирали с подкрепа за културните политики - читалище „Лик“ – Плевен, Регионален ресурсен център за култура - Габрово и Фондация за градски проекти и изследвания, Източник: Официална интернет-страница на Програма 21 за култура: http://www.agenda21culture.net/index.php?option=com_content&view=article&id=45&Itemid=62&lang=bg

В сферата на *практиката* оценката на въздействието трябва да следи за нивото, на което общностите разпознават и имат достъп до културните процеси и средства, както с какви дейности участват в тези процеси. Тук следва да се поясни, че и „усвояването на информация и превръщането ѝ в знание е културен акт“, а също и че работното място е основна сфера на човешко творчество (Програма 21 за култура 2004: 9).

В областта на *резултатите* Хоукс предлага да се оценяват: 1) проявите на иницирираните от общностите културни дейности; 2) какъв вид са тези дейности и има ли публичен достъп до тях; 3) колко и какви видове публични средства са на разположение за културните дейности и т.н.

Настоящият анализ няма претенцията да реализира изчерпателна оценка на културното въздействие, но си поставя за задача да хвърли светлина върху ключови елементи, които са част от тази оценка, но и по-общо от всяка чувствителна към културата политика на устойчиво развитие. Избрахме да илюстрираме концепцията за културното измерение на устойчивото развитие именно на нивото на градските политики, за да направим теоретичните постановки по-осезаеми и конкретни като ги доближим най-близо до нивото на нашето ежедневие и опитност. Както отбелязва Хоукс, дизайнът, регулацията, поддържането и управлението на местата, на които се срещаме с други хора – паркове, площади, улици, пазари, плавни басейни и т.н. се отразява дълбоко върху начина, по който се чувстваме, мислим и държим (пак там: 38).

Женски пазар е емблематично пространство в центъра на столицата, което позволява интересни прочити на темата за устойчивостта – то е подслонявало разнообразни култури през последния век, но в момента е подложено на реконструкция с не твърде прозрачни параметри, която

прави бъдещето му неясно. Трансформацията му е критикувана в публичното пространство от гледна точка на социалната и екологична устойчивост. Архитектите от Група Град отбелязват, че реконструкцията е свързана с намаляване на броя на сергиите, което в социален план води до загуба на работни места. Те допълват и че за новата визия на това градско пространство се предвижда да бъдат отрязани 9 дървета, което има пряко въздействие върху опазването на околната среда.⁸ В този ред на мисли, интерес представлява да се изследва как са взети предвид (или са пренебрегнати) културните аспекти на устойчивото развитие при преустройството на тази градска територия.

3.2. „Твърда“ и „мека“ инфраструктура

Първата стъпка в процеса на планиране следва да бъде познаване и ангажиране с ценностите и нуждите на тези, които ще бъдат пряко засегнати от плана. Преди да отговорим дали това условие е било изпълнено по отношение на нашия обект на анализ, ще въведем две понятия – „твърда“ и „мека“ инфраструктура. Матиас Урсич, който изследва съблюдаването на културната устойчивост при пространственото планиране в Словения, забелязва тенденция формалните процедури по пространствено планиране да пренебрегват важността на социо-културните елементи, които са част от т. нар. „мека инфраструктура“ – традиции, стилове на живот, желаниа, както и рутинните действия на индивидите, които формират местната общност. Още по-очевидна е неспособността на формалната система за градско планиране да отговори адекватно на предизвикателствата, когато има кон-

⁸ Виж Група Град (2013), Проектът женски пазар: премълчаните истини, <https://www.facebook.com/grupagrad.sofia/posts/638262282860319>

фронтация между доминантната култура и маргинални групи. Урсич аргументира тезата, че дефицитите на настоящата система за планиране в Словения не могат да отговорят на предизвикателствата, произтичащи от съвременните културни, социални и икономически трансформации (Ursic 2011:101).

Пространственото планиране често се разбира като техническа задача, която е изчистена от ценностни натоварвания и се основава на прецизни инструменти, умения и механизми, подкрепящи решенията за интервенции в пространството (Пак там: 102). Скритото убеждение, което стои зад такъв тип планиране на пространство е, че когато то следва точни предписания и процедури, резултатът е добруване на цялата общност. Но така се пренебрегва фактът, че в съвременните хетерогенни общества съществуват различни групи с различни интереси и затова не е достатъчно трансформациите в градското пространство да решават само физическите проблеми, ако в същото време създават нови зони на напрежение и конфликт.

Това, което е необходимо в такива случаи е, както отбелязва и Хоукс, да се направи културен анализ на предстоящите политики по градско планиране и реконструкция, за да се избере оптимален вариант за промяна. Т.е. от гледна точка на културната устойчивост, градското планиране следва да се състои от цялостен подход, включвайки както „твърдо“ (материално) планиране на пространството, така и „меките“ (културни) аспекти на средата – свързани с динамиката на културните системи и местните общности. Само по този начин културата се възприема като четвърти стълб на устойчивостта и се взима предвид при градоустройствени решения заедно с икономическите, екологични и социални съображения.

Важно е да бъде допълнено, че „меката“ инфраструктура или културният аспект следва да се отчитат както спрямо локалните групи, които са свързани с обекта на трансформация, така и с по-широки граждански интереси и културата на града като цяло. По отношение на Женски пазар това правило за устойчивост при вземане на решения може лесно да се илюстрира. Решението за реконструкция, за което лобира една ограничена група граждани, живеещи в района около него, отговаря на техните потребности за повишаване статута на квартала и цените на имотите им и с това в някаква степен удовлетворява изискването за „вслушване“ в нуждите на местните групи. В някаква степен, тъй като друга заинтересована група - продавачите, които работят на пазара и една част от тях обитават сградите в близост до него, имат различни потребности от реконструкция. Често в интервюта те споделят, че желаят промяна на пазара, която да го направи по-хигиенично място, да се подновят сергиите и павилионите, да се ремонтира настилка и т.н. Но когато биваха запитани дали подкрепят замяната на сергиите и павилионите с помещения на два етажа или закрити павилиони, те категорично отхвърляха подобна промяна.

Едновременно с това решението за реконструкция, което по своята същност сменя статута на пространството – от пазарно в пешеходна зона с търговски и възстановителни функции, не е съобразено с интересите и нуждите на гражданите на София като цяло. Подобно на продавачите, голяма част от интервюираните от нас купувачи на пазара подкрепят частични промени с цел подобряване работата и обслужването там, но не и радикалния вариант, при кой-

то пазарната част се свива само в пространството между булевард „Сливница“ и улица „Св. Св. Кирил и Методий“⁹. Клиентите на пазара преди реконструкцията наброяват до 40 хиляди души дневно¹⁰. По време на теренното проучване лятото на 2013 г. установихме, че голяма част от постоянните купувачи на Женски пазар (предимно възрастни или социално слаби хора) идват от квартали извън центъра на столицата, тъй като, както те споделяха, цените на стоките на този пазар са по-ниски отколкото тези в кварталните магазини или пазари.

След реконструкцията и намаляването на площта на пазара (и вероятно повисоките наеми за площи в магазините), конкуренцията между продавачите на стоки там намалява и това логично би могло да доведе до повишаване на цените. Последното води до негативни социални последици, тъй като би лишило софийнци и особено уязвимите групи в столицата от възможността да пазаруват на достъпни за тях цени продукти от най-големия пазар в града. Бихме могли да обобщим, че Женският пазар е социално значим не само за хората, които живеят около него, но и за жителите на София като цяло и „свиването му“ би повлияло върху качество на живота на големи групи граждани в столицата. Следователно, ако целеше да е в синхрон с принципите на културна устойчивост, политиката

⁹ Възрастна респондентка, която посещава пазара почти всеки ден от 30 години заяви, че е „хубаво да се осъвремени пазара, като долния край да стане. Време е да се промени, но да си остане пак пазар! Защото има и други вериги, ама пазарът си е друго.“

¹⁰ Данните за броя на посетителите на Женски пазар на ден варират от 15 хиляди души (при Янев) до 45 хиляди (при Венков). Виж: Янев, Павел (2012) Женският пазар – въпросът вече е да бъде или не?, в Provocad, <http://provocad.com/jenski-pazar-to-be-or-not-to-be> и Венков, Никола (2013) Читателски Дневник: Още за бъдещето на Женски пазар, в Дневник, http://www.dnevnik.bg/live/chitatelski_dnevnik/2013/09/13/2139299_chitatelski_dnevnik_oshte_zabudeshteto_na_jenskiia

по реконструкцията му, трябваше да вземе предвид „меката“ инфраструктура не само на квартално, но и на общоградско ниво и да намери баланс между интересите на отделните групи и общности.

3.3. Пазарът като хетерогенно пространство, където се срещаме с „другите“

3.3.1. Културно-исторически пазарищата са средище за диалог

Пазарите и площадите са „местата, където се съобщават новостите, където частните дела стават публично достояние, където се формират мненията, където те се подлагат на изпитание и се утвърждават, където съжденията се поставят едно до друго и се произнасят присъдите“ (Бауман 1999: 44-45). В Древна Гърция агората е мястото, където гражданите се срещат, за да споделят мнение, да обменят информация, да вземат решения. По Вебер през средновековието пазарът става място, където се срещат чужденците и усядат около него. С това се добавя още една важна характеристика на пазарището – то вече е не само средище за общуване и договаряне между „свои“, между съграждани, но става и поле, в което се реализира взаимодействие между „свои“ и „чужди“.

Така през вековете паралелно на функцията на пазара да организира размяната на стоки и пари между заинтересовани лица – продавачи и купувачи, пазарът поддържа и една друга много важна функция – да предоставя пространство за срещи и разговори между познати и непознати хора.

3.3.1.1. Българската ситуация на пазара

В по-малките населени места в България все още се срещат пазари, на които хората ходят, обикновено веднъж седмично, предимно за да се срещнат със своите

съселяни и да пообщуват без задължително да имат намерение да купуват нещо¹¹.

На Женски пазар тази функция на пазара като институция на общуването е отслабнала, поради анонимността на големия град, но все още присъства в определена степен. По време на теренното проучване успяхме да изолираме няколко профила на купувачи в зависимост от отношението им към общуването на пазара, както и различни измерения на самата комуникация там.

Една млада респондентка разказа, че живее наблизко от известно време и минава всеки ден през пазара, като любимите ѝ места са тези, на които продават хора, с които се е запознала вече и когато я видят, я спират, за да си побъбрят. Интересното е, че при нея това е модел на социализиране на пазара, който е наблюдавала в семейството си: „С баба ми идвахме тук, бях съвсем мъничка, защото тя обичаше да пазарува тук и си имаше стари познати. За нея пазарът си беше едно преживяване и половин час понякога купуваше едни домати“. Тя сподели, че не обича да пазарува и се ориентира какво да купи не от предварително направени списъци, а от цената на продуктите и личното отношение на продавачите: „Онзи ден така срещнах една баба, която от едно село близо до София беше донесла зелен боб и като ме заговори, понеже тя ме заговори, и ме попита колко е часът, понеже трябваше синът ѝ да идва вече да я взима, та се заговорихме, тя започна да ми разказва за нейното село, земята как е опустяла, как на голи бостани нищо не става, каквото е посадила в градината – това.. пък аз, какво, какво, гледах какво има, дояде ми се зелен фасул, купих си,

сготвих си. Ние толкова много говорихме, включиха се и от други сергии съседки, изказаха си мнението да не ме занимава толкова. И това е едно от нещата, които много ме забавляват – че като започнеш разговор с някой на някоя сергия и няма как хората отстрани да останат безучастни“. Подобно на нея и друг млад респондент разказа, че избира мед според това, колко е сърдечен продавачът: „то си личи кои хора са истински търговци и го правят с идеята да споделят това, което са направили“.

За друг тип респонденти (обикновено редовни клиенти от години) основната цел е пазаруването, но едновременно с това често се случва да се заприказват с продавачите, а някои от тях дори установяват и по-траен контакт. Например жена от квартал „Изток“ сподели, че от 4-5 години пазарува домати само от една производителка, с която в течение на времето са се сприятелили: „тя ми даде телефона на дъщеря си да ѝ се обаждам, да не се разкарвам, когато няма домати“.

Разговорите най-често са за реколтата, за рецепти, за децата, но се случва понякога да се докоснат и по-екзистенциални теми като любовта или смъртта. Например една от респондентките, която е редовна клиентка, преди година разбрала за смъртта на съпруга на продавачката, с когото продавали преди това заедно: „То беше очевидно по вида ѝ – беше цялата в черно, него го нямаше. Аз ѝ изказах съболезнованията си. (...) Аз не обичам много да говоря за себе си, но се чувствам съпричастна към чуждото страдание“.

Когато изследваме общуването на пазара, трябва да уточним, че то има различни измерения и не винаги е свързано с вербална комуникация. По време на теренното проучване често се случваше да наблюдаваме спонтанни човешки жестове на солидарност или добронамереност, които

¹¹ Мнението беше изказано от един от респондентите, интервюирани на пазара, който сподели, че в родния му град Оряхово (в който той живее) „петъците можеш да срещнеш всекиго на пазара. С жена ми ходим там често просто, за да се видим с някого, рядко купуваме нещо оттам. Така е и в градовете около нас“. Интервюто е взето на 7 юли 2013 г.

също са вид интеракция, вдъхновена от непосредствеността на средата. Например по време на заснемането на видео материала, продавачка на глинени съдове сама предложи на възрастна жена да седне на нейния стол: „На пазар съм дошла аз. И ей там застанах да почивам и госпожата ме помоли – добра душичка ме помоли да седна и ми даде стол. Случайно, не се познаваме. Искам да кажа, че има още добри хора де“.

Архитект Братков извежда и други аспекти на спонтанното общуване, стимулирани от средата на Женски пазар: „заставайки пред една сергия можеш да погледнеш встрани, през един, през два реда – да видиш следващия човек. Да придобиеш много по-голяма визуална информация. На пазара можеш да получиш много повече информация – и визуална, и вербална, някой да ти подвикне, да срещнеш познат, докато в търговските комплекси ти си фокусиран върху самата стока“¹². Съществува специфика на пазара като културно пространство и тя реферира възможността за непосредствено общуване, за пазарлък¹³, които не се наблюдават в търговски обекти от друг тип – магазини, търговски вериги, молове и т.н.¹⁴

¹² Интервюто е заснето на 29 юли 2013 г. с видеокамера за целите на изследването на общуването на Женски пазар.

¹³ Един от любимите ми разкази за пазарлък на Женски пазар, който научих в неформален разговор по темата е следният: Клиентка (Кл): Колко струват чорапите? Продавач (П): 3 лева. Кл: А ама на табелката пише 2 лева! П: Че кой е сложил тука тоз табел? Кл: Давам ти левче за тях. П: За левче няма да стане. След което двамата се заговарят – оказва се, че са от един край; тя го пита за татуираното женско име на ръката му – дали е на някого, когото още обича. Той отвръща, че целият свят е любов. В крайна сметка ѝ продава чорапите за левче.

¹⁴ „Основната разлика между пазара и мола или търговския обект е начинът на общуване в тях. По какъв начин човек възприема стоката – дали когато си на пазара наистина гледаш само стоката или изучаваш и други неща в същото време, защото околността е наситена с емоции – цвят, звук, контакти.. Защото когато хората отиват на пазар отиват и заради непосредствения контакт – да срещнат някого. Докато при мола се залага на имитацията – имитиране на търговска улица, за да се случат всички тези неща. А за да получиш информация там – то е тип галерия – ти влизаш – излизаш, влизаш – излизаш, не общуваш, а по-скоро си в контакт с това, което търсиш.“ – из интервю с Пламен Братков.

Следва да се добави и още една отлика, която установихме по време на интервюта: голяма част от продавачите на пазара са и собственици или наематели на павилионите, на които работят. Тази особеност носи по-голяма ангажираност и лично отношение към работата. Последното не противоречи на наблюдението ни, че те разполагат с по-голяма свобода, отколкото продавачи на други търговски обекти. Например не малко от продавачите на пазара не спазват строго определен работен график, тъй като са зависими и от метеорологичните особености (при дъжд някой от тях не отварят сергията си). Също така е честа практика да се заместват един друг на работното място за определени интервали от време.

За разлика от тях, продавачите в магазини или молове обикновено са наети лица, които работят за собственика на търговския обект. Работното им време е стриктно определено (макар да има гъвкавост откъм възможност за работа на половин работен ден) и нарушаването му води до санкция (някои работодатели дори забраняват на служителите си да ходят до тоалетна, когато са сами в магазина¹⁵). Поради спецификата на работното време и среда, служителите в мола често са затруднени да изграждат и поддържат контакти помежду си¹⁶.

На тази база може да заключим, че атмосферата на пазара насърчава общуването на различни нива¹⁷ – между колеги, минавачи, купувачи и търговци, като то може да бъде вербално, поведенческо (като акт на отчитане на присъствието на другия или спонтанна реакция на среда-

¹⁵ Наблюдението е на Росица Генчева и беше представено по време на публична лекция „Молът като пространство на труд“, Център за култура и дебат „Червената къща“, ноември 2013.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ Което не означава, че то винаги е безпроблемно. Няколко респонденти и от страна на купувачите, и от страна на търговците споделят за неудовлетворително отношение към тях по време на покупко-продажбата. Но това са редки случаи.

та), визуално и др. От друга страна, пазаруването в мола има по-скоро характер на еднопосочен процес на консумиране – потребителят влиза, купува си стока или развлечения, и излиза.

Следователно културната устойчивост на пазара минава не само по линия на запазване на културното многообразие (в смисъл на разнородни етнически или религиозни групи), като този аспект ще разгърнем по-надолу в текста, а и като съхраняване на атмосферата на (общуване на) пазара. Така, ако за мола е характерна културата на огромното, консуматорството и съблазънта, то за Женски пазар това би могла да бъде културата на дребното, пазарлъка и непосредствеността.

Отбелязахме, че исторически освен диалогизиране вътре в общността, пазарите представляват естествен инкубатор на различие и среща с другостта. В хода на историята на Женски пазар са се сменяли различни етнически групи – българи, арменци, евреи, турци; по-късно са се присъединили роми, араби, гърци, китайци. Това, което остава неизменно е хетерогенността на културното пространство – типично за един пазар.

Интересен прочит на реконструкцията на Женски пазар предлага тезата на Бауман, че в епохата на глобализацията се наблюдава стесняване или изчезване на традиционните публични пространства, в които „заемащите техните различни постоянно обитавани части биха могли да се срещнат лице-в-лице, да участват в причинно-следствени сблъсъци, да се заговарят или да се предизвикват един друг, да приказват, да се карат, да спорят и да се съгласяват, издигайки своите частни проблеми до равнището на публични теми и правейки от обществените теми въпроси от частен интерес“ (Бауман 42). Според философа на глобализацията тези съвременни „агори“, в

които хората общуват и споделят мнение, биват превръщани в пространства за консумация, в които луксът осигурява контрол и защита от случайно попаднали представители на маргинални групи. Ако приемем, че Женски пазар, въпреки недостатъците си, все пак е такова урбанистично пространство, позволяващо и общуване освен пазаруване, то промяната на функцията му и превръщането му в още една съвременна търговска улица, напомня тезата на Бауман за „забранените пространства“. Според него елитите задават оголени от публичност пространства на вертикална справедливост, която не се търси чрез сблъскване и обсъждане на ценностите в една разговаряща общност от равнопоставени. Тя се налага от елитите, а „останалата част от населението се чувства изключена и заставена да плаща голямата културна, психологическа и политическа цена на тяхната нова изолация“ (пак там, 45-46).

Дотук открихме две важни специфики на пазара – първо, да бъде средище за комуникация, и второ – да „приютява“ различни култури и светогледи, да генерира многообразие. Това се наложи, за да се онагледи едно значимо разминаване и дори противопоставяне в ценностните нагласи, които стоят в основата на, от една страна - пазарната култура, а от друга - хората, които поделят с пазара своето местообитание. Ако за пазара са характерни качества като: динамика, обмен, общуване, преговор, промяна, то за гражданите, които живеят на пазара вероятно ценни са уседналостта, хомогенността, познатото, своето, подреденото.

Проследявайки хронологията на това противопоставяне – създаването на комитет „Възраждане“ от собственици на имоти около пазара с цел той да бъде култивиран и укротен, изглежда сякаш те не отчитат спецификата на територията. Женски пазар по

дефиниция предполага многообразието, а „живущите“¹⁸ сякаш искат да сменят статута на пазарното пространство, релацията „свое-чуждо“. На практическо ниво те се обявяват срещу многобройните сергии, шум и представители на малцинства с различен от техния стил на живот, защото се стремят да повишат стандарта си на живот и цената на имотите си. Но на по-фундаментално, онтологическо равнище чрез настояването за реконструкция на пазара, собствениците сякаш целят да променят принадлежността на територията, да я усвоят отново.

Настойчивото лобирание за преустройство, преведено в термините на антропологическите категории „свое-чуждо“, означава да се наложи едно постмодерно изолиране на другите, маргиналните, бедните. Ироничното е, че тази изолация на надтериториалните елити от маргиналните „локални“, наблюдавана от Бауман и други изследователи на глобализацията, всъщност се инициира от „местни“, но твърдо „закотвени“ в своята териториална идентичност собственици срещу неместни пришълци, намерили „хлъзгав“ пристан на Женски пазар. Нещо повече, този постмодерен конфликт се аргументира с по-скоро предмодерна реторика от страна на собствениците: „Ние сме свои, отдавна дошли, те (хора от малцинствени групи или имигранти) са чужди и Новодошли“.

3.4. Коекзистирането на разнообразни култури като признак за културна устойчивост

Принципът за културното многообразие би следвало да е двойно значим по отношение на Женски пазар. На първо място, както беше анализирано, по силата на спецификата на *точно това* градско пространство - заради търговския си характер,

пазарът традиционно се отличава с хетерогенност. На второ място като важен елемент на политиките по културна устойчивост, които би следвало да се прилагат към всяко градско пространство.

Както беше обосновано в теоретичната част на изследването, културният аспект на устойчивото развитие предполага многообразие, хетерогенност, толерантност и отвореност към различието. Устойчивостта на градската култура също е свързана със създаването на обществени пространства, които са отворени за между- и интер-културен обмен и партньорство. В защита на тезата за положителния ефект от хетерогенността, Флорида заявява, че градовете, които се отличават с културно разнообразие и толерантност, имат по-голям шанс да привлекат творчески хора и индустрии (Florida 2002).

Приложен по отношение на пазара, този принцип може да бъде разгледан в две посоки, които биха демонстрирали (не)съобразяването с културната устойчивост на района. Първата засяга въпроса дали всички заинтересовани групи и социални актьори имат равен достъп до информация и участие при определяне на градоустройствената промяна. Втората е свързана с това дали ще бъде запазена автентичността на пазарната култура след реконструкцията – многоликостта на участващите субекти, атмосферата на отворено, непосредствено отношение и възможност за преговори и „пазарлък“.

Внимателното проследяване на подготовката за трансформацията на пазара демонстрира непрозрачност при вземането на решения. Този извод се подкрепя и от работата ни на терен, която показва, че мнозинството от търговците, клиентите на пазара и случайно преминаващите оттам граждани знаят, че престои реконструкция, но нямат представа в какво ще се изразява тя и затова най-често предполагат, че ще бъде насочена към подобряване на

¹⁸ „Живущите“ е наименованието на живеещите хора около пазара, което им дават и ежедневно използват търговците от сергиите.

условията (осветление, хигиена, настилка), но не и към промяна на функциите или размера на пазарното пространство.

В допълнение към липсата на обществено достъпна и ясна информация за предстоящите промени на пазара, няма и равностойно включване на всички участници в градския живот, върху които би рефлектирала една потенциална промяна на градската среда. Организиран се обсъждане, пресконференции и други форми на определяне бъдещето на пазара с участието на представители на властта, но без представители на търговците или редовните клиенти на пазара: „Доколкото визиите за най-доброто бъдеще на пазарната зона не съвпадат, компромисът не се постига чрез включващ и пряк диалог между страните, а всяка от тях задейства своите ресурси за влияние върху политиката и техническите процедури“ (Венков 2012: 40).

Съществува и индиректна асиметрия на (не)възможността на двете страни, заинтересовани от бъдещето на пазара да участват при вземането на решения: активистите разполагат с ресурси, с които по-голямата част от продавачите (бидейки представители на малцинствени групи без висок социален и образователен статус) не разполагат – познаване на общинските процедури и следене на заседания на комисии, свободно боравене с интернет, умения за работа с документация и архиви, създаване на контакти с представители на властта и т.н.

Реконструкцията на пазара не е типичен случай на вземане на решения от горе-надолу, тъй като инициативата за промяната започва от група граждани, които успяват да лобират успешно за нея и да задвижат институционалните механизми, които в крайна сметка довеждат до преустройството. Въпреки това бяха приведени аргументи в подкрепа на тезата, че трансформацията на това градско пространство не е извършена

по начин, включващ всички заинтересовани лица и съобразен с тях. Не са уважени важни елементи от местната култура като навици, традиции, правила, естествена и изградена от хората среда и социална динамика. Тези дефицити се дължат на липсата на прозрачност и информация за проекта, както и на недостатъчно равнопоставеното прилагане на инструменти и механизми за включване като дискусии, обществени обсъждания, допитвания. Предвид значимостта на централния софийски пазар в историческо, културно, социално и икономическо отношение, считаме за оправдано и провеждането на референдум на един по-ранен етап, на който гражданите на столицата са могли да определят бъдещето на Женски пазар.

Вече бяха споменати някои разсъждения по втория въпрос – дали ще се запази функцията и „духът“ на културно разнообразие и непосредствено общуване на пазара. Може да бъде добавено само, че под влияние на обществената натиск от страна на търговците и най-вече от страна на комитет „Възраждане“, проектът бива ревизиран и преминава през няколко етапа, като това се случва в месеците непосредствено преди началото на реконструкцията. Предвид оскъдността на публично достъпната информация е трудно да се предвиди в какъв вариант ще се реализира проектът за реконструкция. Мнението, с което можем да се ангажираме е, че ако се промени драстично функцията или размерите на пазара, това ще има значими културни, социални и икономически последици.

4. Заключение

Свиването или изчезването на публичните пространства (Бауман), каквото е Женски пазар, и свързаната с това липса на диалог и „места“ за преговор, не е само географски или градоустройствен

проблем. Той има тревожни социални и антропологически последствия, тъй като води до отчуждаване и показва дефицит на предлаганите ресурси и механизми за активно участие в живота на обществото.

В настоящия модел на межкултурно съжителство на пазара има слабости и недостатъци, върху които може и следва да се работи. Но реализирана в нейния радикален вариант, реконструкцията на пазара би могла да доведе до опустошителни резултати, тъй като Женски пазар е пространството в столицата, в което вероятно има най-голяма интензивност на комуникацията между различни етноси. То е и пространството, в което се е самоосъществила и най-успешната интеграция и финансова независимост на представители на ромското и турското малцинство.

Това изглежда добра основа за бъдещо (устойчиво) развитие, която става още по-актуална с тенденцията за увеличаващ се брой на имигранти в страната.

Казусът „Женски пазар“ показва как реабилитирането на културата като сфера, в която създаваме индивидуални и колективни смисли и се учим взаимно да дискутираме ценностите, и поставянето ѝ на централно място в стратегията ни за устойчиво развитие, означава да открием безкраен брой възможни решения на ситуацията. А тяхната успеваемост, справедливост и хуманност ще зависят от способността на политиките да овластяват и ангажират хората в тяхното различие - не като пасивни консуматори на вече изготвени рецепти, а като активни граждани със съзнание за отговорността, която носим.

5. Използвана литература

Литература на български език

- Бауман, Зигмунт. (1999) Глобализацията. Последиците за човека, София: Издателство „ЛИК“
- Венков, Никола. Още за бъдещето на Женския пазар, в Дневник, 13.09 2013, http://www.dnevnik.bg/live/chitatelski_dnevnik/2013/09/13/2139299_chitatelski_dnevnik_oshte_zabudeshteto_na_jenskiia
- Венков, Никола (2012) Гражданското общество и Женския пазар, <http://www.academia.edu/1609895>
- Канев, Петър. (2013) - Екологизмът между нова мизантропия и нов хуманизъм, В: Философски алтернативи, с. 80-99, 5/20013
- Кацаров, Радослав Милев, 2012. Устойчиво развитие на българското културно наследство и формиране на политики за национален и регионален просперитет, с. 265 -269
- Марева, Таня. (2009). Културно наследство за устойчиво развитие. Случаят Смилян, с. 117-122
- Програма 21 за култура: Инициатива на градове и местни власти за културно развитие (2004), http://www.agenda21culture.net/index.php?option=com_content&view=article&id=44&Itemid=57&lang=bg
- Светлана Христова (2011) Културата като фактор за устойчиво развитие, В: Апостолов, Алекси и др. Философия, геополитика, бъдеще, София: Фабер
- Янев, Павел (2012) Женският пазар – въпросът вече е да бъде или не?, в Provocad, <http://provocad.com/jenski-pazar-to-be-or-not-to-be>

Литература на английски език

- Bianchini, F. (1993) Culture, conflict and cities: issues and prospects for the 1990s, in: F. Bianchini & M. Parkinson (Eds) *Cultural Policy and Urban Regeneration: the West European experience* (Manchester, Manchester University Press)
- Birkeland, I. and Soini, K. (2010) "Developing the role and meaning of cultural sustainability in cultural policy". Scientific paper presented at the International Conference in Cultural Policy Research, Jyväskylä 24-27 august 2010
- Birkeland, I. (2012) "Global sense of place? A cultural turn for place and sustainability education". Scientific paper presented at the American Educational Research Association annual conference, Vancouver, B.C. 12-17 April 2012
- Carruthers, Beth (2006) Mapping the terrain of contemporary EcoART practice and collaboration, prepared for "Art in ecology—A think tank on arts and sustainability," Vancouver
- Darlow, Alison (1996) Cultural policy and urban sustainability: Making a missing link?, *Planning Practice and Research*, 11(3), Journals Oxford Ltd
- Deborah Mills & Paul Brown, Art and wellbeing, Australia Council for the Arts, 2004
- Diana Mitlan & David Satterthwaite, Cities and sustainable development: Background paper for Global Forum '94
- Duxbury, Nancy and Jeannotte, M. Sharon. (2011, March). 'Introduction: Culture and Sustainable Communities', *Culture and Local Governance / Culture et Gouvernance Locale* (Vol. 3, No. 1-2), special double issue on 'Culture and Sustainable Communities'
- Duxbury, Nancy and Jeannotte, M. Sharon. (2012, April). 'Including Culture in Sustainability: An Assessment of Canada's Integrated Community Sustainability Plans', *International Journal of Urban Sustainable Development*
- Duxbury, Nancy. (2011). 'Shifting Strategies and Contexts for Culture in Small City Planning: Interlinking Quality of Life, Economic Development, Downtown Vitality, and Community Sustainability' in Anne Lorentzen and Bas van Heur (eds.), *Cultural Political Economy of Small Cities*. London: Routledge
- Florida, R. (2002) *The rise of the creative class*. New York: Basic books
- Giddens, A. (1993) *Sociology*, 2nd edn. London: Polity Press
- Hájek, Oldřich, Jiří Novosák and Pavel Bednář (2011) Local Agenda 21 and Culture: Lessons from the Czech Republic, *Culture and Local Governance / Culture et gouvernance locale*, vol. 3, no. 1-2, 2011
- Hartley, J. (2009) 'Arts and ecological sustainability', *D'Art Topics in Arts Policy*, No. 34, International Federation of Arts Councils and Culture Agencies -IFACCA, Sydney, <http://www.ifacca.org/media/files/Arts%20and%20Ecological%20Sustainability%20-%20D%27Art%2034.pdf>
- Hawkes, Jon (2001) The fourth pillar of sustainability: Culture's essential role in public planning, <http://www.culturaldevelopment.net.au/community/Downloads/HawkesJon%282001%29TheFourthPillarOfSustainability.pdf>

- Hawkes, Jon (2003). Understanding Culture, <http://community.culturaldevelopment.net.au/UnderstandingCulture.html#top>
- Hildegard Kurt, Aesthetics of Sustainability, in Heike Strelow & Vera David (Eds.), *Aesthetics of ecology: Art in environmental design, theory and practice*, 2004
- John Matthews & David Herbert (Eds), *Unifying geography: Common heritage, shared future?*, 2004
- M. Sharon Jeannotte, Nancy Duxbury (2010) *Culture, Sustainability, and Communities: Exploring the Myths*, http://www.ces.uc.pt/publicacoes/oficina/ficheiros/2982_353.pdf
- Mark Roseland et al., *Towards sustainable communities: Resources for citizens and their governments*, 2005
- Nathan Cardinal & Emilie Adin, *An urban Aboriginal life: The 2005 indicators report on the quality of life of Aboriginal people in the Greater Vancouver region*, Centre for Native Policy and Research, 2005
- New Zealand Ministry for Culture and Heritage, *Cultural well-being and local government*, Report 1, 2006
- OECD, *The well-being of nations: The role of human and social capital*, 2001
- Montgomery, J. (1990) *Cities and the art of cultural planning*, *Planning Practice and Research*, 5(3)
- Packalen, Sture (2010) *Culture and Sustainability in Corporate Social Responsibility and Environmental Management* 17, 118–121 Wiley InterScience, (www.interscience.wiley.com)
- Peter Newman & Jeffrey Kenworthy (1999) *Sustainability and cities: Overcoming automobile dependence*, Reimer, M & Blotvogel, H. H.: *Comparing Spatial Planning in Europe: A Plea for Cultural Sensitization*, *Planning Practice and Research*, 27, 1, 7 – 24.
- Report 4: Culture and sustainable development: examples of institutional innovation and proposal of a new cultural policy profile, in the framework of the process "Towards a new cultural policy profile", 1 September 2009, Official website of Agenda for Culture 21, http://www.agenda21culture.net/index.php?option=com_content&view=article&id=87%3Areport-4-culture-and-sustainable-development-examples-of-institutional-innovation-and-proposal-of-a-new-cultural-policy-profile&catid=58&Itemid=57&lang=bg
- Robert D. Putnam (2000) *Bowling alone: Collapse and revival of American community*
- Scott O'Hara (2002) *Hands ON! Practices and projects supported by the Community Cultural Development Board*, Australia Council for the Arts
- Timothy Beatley & Kristy Manning (1997) *The ecology of place: Planning for environment, economy, and community*
- UNESCO (1995). *The cultural dimension of development: towards a practical approach*, Culture and Development Series, Paris, UNESCO Publishing, p. 22
- Ursic, Matjaz (2011) *The Diminished Importance of Cultural Sustainability in Spatial Planning: The Case of Slovenia*, in *Culture and Local Governance* vol. 3, no 1-2
- Williams, R. (1976) *Keywords*, Glasgow: Fontana
- World Commission on Environment and Development (WCED). *Our common future*. Oxford: Oxford University Press, 1987 p. 43.
- Yencken, Foreword in Hawkes, Jon (2001) *The fourth pillar of sustainability: Culture's essential role in public planning*, <http://www.culturaldevelopment.net.au/community/Downloads/HawkesJon%282001%29TheFourthPillarOfSustainability.pdf>

За автора:

Д-р Лилия Сазонова е главен асистент по антропологически изследвания в Институт за изследвания на обществата и знанието към Българската академия на науките. Областта ѝ на интереси включва: култура и устойчиво развитие, европейски ценности и европейска идентичност, равнопоставеност на половете, човешки права и др. В момента работи по авторски проект за документален филм, изследващ моделите на общуване на Женски пазар и в мола.

Издател

Фондация Фридрих Еберт
Бюро България
ул. Княз Борис I 97
1000 София, България
Отговорен редактор:
Регине Шуберт, директор

Заявки

e-mail: office@fes.bg
Емилия Бургазлиева

Всички текстове са достъпни онлайн

www.fes.bg

Мненията, изразени в тази публикация,
принадлежат на автора/авторите и не
отразяват непременно позицията
на Фондация Фридрих Еберт.